

IN MEMORIAM

PÉTERI ZOLTÁN
(1930 – 2024)

GYÁSZBESZÉD

Tabáni Alexandriai Szent Katalin-templom, Budapest, 2024. április 2.

SZUROMI Szabolcs Anzelm, O.Praem.
egyetemi tanár, Rector emeritus (PPKE)

„Akkor az érteni tudók ragyogni fognak, mint a fénylő égbolt, s akik igazságra tanítottak sokakat, tündökölnék örökkön-örökké, miként a csillagok” (Dán 12,3).

Búcsúzunk az embertől, a férjtől, a testvértől, az édesapától, a nagypától, a baráttól, a kollégától és a tudóstól. Attól, akinek a legnemesebb értelemben vett *ius* (jog) volt az élete. Ennek az ismerete és szeretete érvényesült minden kijelentésében és érvelésében. Tisztán és világosan érvelt, nagy irodalmi és történelmi tudással, tapasztalattal és széleskörű rálátással. Ebben az érvelésben tükröződött nemcsak tekintélyt parancsoló műveltsége, egy mostanra eltűnő kor neveltetése, hanem mindig megcsillant benne a hívó ember igazságszeretete is. Hűségesen kezdte szolgálni az igazság és a jog megismerését és megismertetését egy olyan időszakban, ahol sem az igazság, sem a jog nem jelentett értéket. Ő mégis türelemmel és meggyőződéssel kitartott hivatása mellett. Állhatatos élete és munkája meghozta számára a lehetőséget, hogy az igazság és a jog ideálját évtizedeken keresztül mások számára is töretlenül átadhassa.

Nagy idők tanúja volt. Életének állomásai: Békéscsaba, Kassa, Pécs, majd Budapest (1930-1952); eközben a két világháború közötti fejlődést megszakította a második világhégés, majd az újjáépítést a szocialista állam létrehozása. Ekkor került Péteri Zoltán az MTA Jogtudományi Intézetébe, ahol összehasonlító jogi kutatásokat végzett (egészen 2011-ig). Egy olyan időszakban, amikor az értelmiség az elméleti kutatás falai mögé visszahúzódva törekedett az igazság minél teljesebb és pontosabb bemutatására, átmentve azt az utókorra, maradandó tudományos eredményeket alkotva. Ugyanakkor megmutatva, hogy a lelkiismeretes ember, minden körülmény között képes egyenes gerinccel és tiszta szívvel hűségesen maradni hivatásához és hitéhez. Az igazságnak ezt a szolgálatát az egyetemi katedrán eltöltött munkájával, a rendszerváltás után, a legnagyobb szakmai hozzáértéssel, empátiával és oktatói lelkesedéssel végezhette Budapesten és Strasbourgan, azon belül kiemelten a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán (PPKE JÁK), 1995-től. Tagja volt annak az első professzori karnak, amely halálával az egyik legutolsó tagját veszítette el.

Akik úgy ismertük őt, mint kollégát, feltekintettünk rá. A magam részéről meghatottan idézem fel az őszi szemeszterek kezdetének első hetét, és a tavaszi szemeszterek

utolsó hetét 2011 és 2019 között, amikor vissza-visszatérő módon megtisztelt rövid látogatásával, amely jelezte: az oktatói és tudományos munka tovább folytatódik a PPKE JÁK-on. A régi professzor-ideál utolsó megtestesítője volt: pontos, megjelenésében mindig tiszteletet és fegyelmet sugárzó, kijelentéseiben mértéktartó és mértékadó. Mindig számíthattam megfontolt, visszafogott, és precíz tanácsaira, amelyeket ehelyütt is hálás szívvel megköszönök.

Akik úgy is ismertük őt, mint oktatót, bizonyára a számos anekdota mellett, benne a tökéletes professzort tiszteltük. Aki értékelte a tanulást, az egyéni olvasottságot, a felkészültséget; de atyai segítséggel fordult azok felé is, akik rászorultak. Neki köszönhetően, Gustav Radbruch (†1949) munkásságának ismerete minden hallgatói generáció számára alapvető ismeretté vált a 'Pázmány' falai között. Közismert, hogy milyen sokat tett a fiatal kutatók támogatásáért, strasbourgi tanulmányaiért, amellyel egy új, jogelmélettel és jogösszehasonlítással foglalkozó 'iskolát' hozott létre Magyarországon.

Azonban ne feledkezzünk meg magáról a mélyen hívő emberről, aki szülőként, nagyszülőként is példát mutatott. Ha valakinek hosszú életet enged a Teremtő, akkor már pályatársainak többsége nem mondhatja ki a hála legegyszerűbb kifejezését: köszönöm. Családtagjai, és a tőle búcsúzó tisztelői viszont megtehetik ezt. Fontos, hogy a búcsú, amely mindig szomorúságot hordoz, ne az utolsó szó legyen életünkben. Péteri Zoltán személyisége családja, barátai, kollégái, tanítványai körében mindig azt a példát jelentette, amire fel kell tekinteni, amelyet követni és akinek a munkáját folytatni kell. A katolikus ember feltámadásba vetett hite az Istenbe és a megváltásba vetett bizalmon alapszik. A mindennapokban azonban fontos, hogy ez újabb és újabb megerősítést kapjon, olyan egyéniségek mindennapi személyes életének és gondolatainak felidézésével, akik minden tettükkel a jóra, az igazra, és a szépre oktattak sokakat.

Őrizzük meg tehát napi gondolatainkban Péteri Zoltánt, hogy amit akár férjként, testvérként, apaként, nagyszülőként; de tudósként és tanárként ránk hagyott, az maradandó értéként megmaradhasson. Sőt, az általa megismertetett úton tovább haladva, újabb és újabb eredményre vezessen életünkben, a hívő ember, az igazságosság és a jó mindennapos szolgálatában; de ugyanígy mindennek az intézményes formában történő gyakorlásában, kutatásában és művelésében. Személyisége élete utolsó pillanatáig nagy hatást gyakorolt sokunk gondolkodására és a PPKE JÁK mindennapjaira. Maradjunk hűségesek életpéldájához, bölcsességéhez, az igazság szeretetéhez, és ahhoz a hívő alázathoz, ami egész életét meghatározta!

„Akkor az érteni tudók ragyogni fognak, mint a fénylő égbolt”: Ebben a hitben, a feltámadás reményében búcsúzunk Dr. Péteri Zoltán professzortól.

Nyugodjon békében!

EMLÉKEZÉS PÉTERI ZOLTÁN PROFESSZOR ÚRRA

KOMÁROMI László
egyetemi docens, dékán (PPKE JÁK)

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem 1995-ben alapított Jog- és Államtudományi Karának kezdetektől egyik fő küldetése, hogy „a közéletben szerepet vállaló keresztény világnézetű személyeket”,¹ jogászokat képezzen. A Kar kezdeti oktatási koncepciója szerint a képzés *nem* „a tételes joganyag teljes körű elsajátíttatására”, *hanem* „a konvertálható jogi tudás, jogászai gondolkodás és tájékozódás megadására” irányult, egyebek mellett „széles elméleti és történeti alapvetéssel” és „az összehasonlító joganyag ismertetésével”.² Ebből természetszerűleg fakadt a történeti és elméleti tárgyak egyfajta fölértékelődése, jelentőségük megnövekedése.

Nyilvánvalóan nem volt mindegy, hogy ezeket – a jogászképzés egészében jellemzően propedeutikumként, bevezetőként szereplő – tantárgyakat kik és hogyan oktatják. Péteri Zoltán professzor úr ennek az irányvonalnak a Bevezetés a jogfogalmakba és az Államelmélet kötelező tantárgyak, valamint a jogösszehasonlítással összefüggő szabadon választható tárgyak oktatójaként kiemelkedő képviselője volt, aki jelentős mértékben hozzájárult az induló jogi kar arculatának, az első évfolyamok világnézetének alakításához.

Bevezető, alapozó tárgyakat tanítani egy felsőoktatási képzésben nem föltétlenül hálás feladat. A hallgatók többsége természetszerűleg a konkrétumokat – a jogászképzésben a részletszabályokat bemutató tételes jogi tárgyakat – keresi, hiszen sokan úgy érzik, hogy elsősorban ezektől lesznek igazán szakemberek, valódi jogászok. Ehhez képest első évfolyamon szinte csak propedeutikum-tárgyak szerepelnek. Péteri professzor úr az első pillanattól világossá tette, hogy a jogi képzés elsősorban egy jogi kultúra elsajátítását jelenti, a jogászt pedig „a jogászai éthosz, a jogászai hivatásra jellemző szakmai-erkölcsi szemlélet- és cselekvésmód” különbözteti meg más hivatásoktól, amely csak egy átfogó jogi műveltségre épülhet és amely „egy meghatározott értékrend vállalását és képviselését is jelenti”.³

¹ „A JÁK tantervi koncepciója, 1994. 12.” és „A JÁK szervezési koncepciója, 1995. 01.31.” ZLINSZKY János: *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának kezdetei*. Budapest, Szent István Társulat, 2008. 99. és 104.

² ZLINSZKY i. m. 99–100.

³ PÉTERI Zoltán: *Bevezetés a jogfogalmakba. Előadások*. Budapest, Szent István Társulat, 2014. 3.

A Karon 1995-ben kezdett első jogász évfolyam tagjaként utólag visszatekintve, a tételes joganyag egyre hatalmasabbra növekedését és sűrű változásait is látva úgy vélem, hogy ennek az alapozó-bevezető tárgycsoportnak a jelentőségét nem lehet túlbecsülni. Péteri professzor úr azt a fogalmi, rendszer- és módszertani alapvetést és tisztázást nyújtotta számunkra, amely nélkül a jog szerzteágazó rendszerében eligazodni képtelenek lennénk.

Az egyetemi oktatót népszerűvé és munkájában sikeressé azonban nem az általa végzett feladat, az általa oktatott tantárgy fontossága teszi, hanem az őt más oktatóktól megkülönböztető tanári karaktere, személyisége, embersége, s nem utolsó sorban a tanítványai iránti szeretete.

Kevesen vitatnák, hogy Péteri professzor úr a Kar egyik legkiválóbb – sokak szerint a legkiválóbb – előadója volt. A bonyolultabb fogalmakat, anyagrészeket is olyan jól követhetően, világosan, érthetően magyarázta, hogy azok megértéséhez nem volt szükség utólag külön utánajárársra. Jegyzetelni is nagyon jól lehetett. Előadásait fejből, szabadon tartotta; óravázlatába, melyet a katedrán tartott, csak néha-néha pillantott bele. Egyszer szűkebb körben elmondta, hogy ezeket az óravázlatokat évről-évre felülvizsgálja: nincs-e valami olyan újdonság az adott szakterületen, amely módosítást, kiegészítést tenne szükségessé. Kellemes bariton hangja betöltötte az egész termet. Mondandóját kiváló humorral fűszerezte; arca rezzzenéstelen maradt akkor is, amikor hallgatóságának már kicsordult a könnye a nevetéstől.

Széles látókörét, hatalmas műveltségét minden előadásán megcsodáltuk. Azon oktatóink közé tartozott, akiknek mondandójában a jog tudománya ezer szállal kapcsolódott az egyetemes emberi kultúrához. Természetes volt, hogy egy-egy alapvető fogalom magyarázatánál az antikvitástól napjainkig fölmerült legfontosabb nézetek mind előkerültek. Ehhez a műveltséghez hozzátartozott rendkívüli nyelvtudása is. Akiknek alkalmuk volt hallgatni a strasbourgi Nemzetközi Jogösszehasonlító Fakultáson, utóbb mesélték, hogy akár angolul, akár németül, akár franciául tartotta az órát, mondataiban hibát nem tudtak fölfedezni.

Tanáregyeniségének fontos vonása volt segítőkészsége, közvetlensége is. A tehetőség gondozást különösen fontosnak tartotta. Többen voltunk tagjai annak a személye körül kialakult szűkebb hallgatói körnek, akik minden szabadon választható tárgyát fölvevük és külön is eljártunk hozzá beszélgetni. Mindenkinek tudott olyan, egyénre szabott feladatot adni, ami érdemi erőfeszítést igényelt és hozzájárult személyes kibontakozásunkhoz. Az eredményt őszintén elismerte. Ugyanakkor nem rejtette véka alá kritikai észrevételeit sem. Ma is emlékszem, milyen sokat jelentett számomra, hogy elolvasta egyébként más tárgyából, más oktatóhoz írt évfolyamdolgozatomat és segített kigyomlálni belőle a megalapozatlan vagy túlzó megállapításokat, a tudományos műbe nem illő megfogalmazásokat. Sokakat támogatott abban is, hogy kijussanak a strasbourgi Nemzetközi Jogösszehasonlító Fakultásra.

Segítő-készségét kollégaként is megtapasztalhattuk. Egyszer, már a doktori fokozat megszerzése után, fölkerestem a közvetlen demokratikus eszmék és intézmények történetével foglalkozó kutatásom kapcsán. Széles körű olvasottságának, történeti tájé-

kozottságának is köszönhető, hogy nyomban tudott olyan kutatási irányokat mondani, amelyekről utóbb bebizonyosodott, hogy valóban érdemes volt azok felé elmozdulni.⁴

Míg a Karunk elindulásában közreműködő „nagy öregek” generációjának újabb tagját gyászoljuk, a hit fényénél bízhatunk abban is, hogy elhunyt oktatóink és kollégáink egyre növekvő köre odaátról is segíti intézményünket küldetése megvalósításában. Tanításuk és személyes példájuk, melyet értékes kincsként hagytak ránk, kötelez. Válgják örök értékké, melyet magunk is élünk, gyarapítunk és továbbadunk!

⁴ Például ő adta az ötletet, hogy a közvetlen demokrácia hazai eszmetörténete kapcsán érdemes lenne megvizsgálni a magyar jakobinusok és az 1843–44-es centralista reformellenzékiek írásait. Vö.: KOMÁROMI László: Milestones in the History of Direct Democracy in Hungary. *Iustum Aequum Salutare*, 2013/4, 41–43.; KOMÁROMI László: Martinovics Ignác 1793. évi alkotmányterve különös tekintettel a közvetlen demokratikus intézményekre. *Jogtörténeti Szemle*, 2020/1, 9–14.

PÉTERI ZOLTÁN EMLÉKE

KÖNCZÖL Miklós
egyetemi docens (PPKE JÁK),
tudományos munkatárs (HUN-REN TK JTI)

A Pázmányra érkező joghallgatók egyik legelső élménye Péteri Zoltán előadása volt. *Bevezetés a jogfogalmakba* – nem egészen egyértelmű cím, nagyjából mégis sejteni lehetett, hogy valamilyen elméleti tárgyról van szó. Mégsem a fogalmak, a hozzájuk fűzött magyarázatok tették ránk a nagyobb hatást, holott tehették volna. „Mi már a jog?” – halljuk azóta is Péteri tanár úr hangján, és próbáljuk néha utánozni, máig is, mindig sikertelenül, de mindig jókedvűen. Mert ez volt – maradt – a titka, az utánozhatatlanság.

Lehetett tudni, hogy sokat olvas, nem csak szakirodalmat. Hogy tanárnak készült volna, ha készülhetett volna. Hogy a Jogtudományi Intézetben is dolgozik. De mind ismertünk tanárokat, jókat, olvasottakat, hallgathattunk tudósokat, és mégsem hittük volna el mindegyiküknek, hogy az érvényesség nem azonos az érvényesüléssel („ez egy úgynevezett véres kérdés, a rossz válasz majdani beszélgetésünk végét jelenti” – ez is az ő hangja). Szerencsére az utánzás vágya sokszor volt erősebb, többen is olvastak közülünk, legalább a javasolt olvasmányokat, jelentkeztek a strasbourgi összehasonlító jogi kurzusokra, és olyan is volt, aki tanítani kezdett. Ő pedig segített: olvasnivalót, ajánlást adott, témavezetést vállalt, és mindig szívesen fogadta az egyetemi pályájukat éppen megkezdő oktatókat.

Kollégaként tapasztalhattuk, hogy a megváltozott perspektíva ellenére sem látszik másnak: zárkózottsága mellett is önzetlen tanárnak, kötelességeit mindig maradéktalanul teljesítő oktatónak. „Megyek a csatába” – hallottuk pénteken és szerdán, mikor előadásaira indult. A „véres kérdések” emlegetése mellett sem valószínű, hogy ellenséget keresett volna a tanteremben. Inkább a jó harc jut eszünkbe, amiről az életére visszatekintő apostol beszél, és nem érezzük túlzásnak a gondolatot, hogy Péteri Zoltán valóban végigfutotta a pályát.

Ha utánozni nem lehet, lehet-e folytatni a munkát? Hogyan lehet kapcsolódni oktatói és kutatói hagyatékához? A mára sokak által eredményesen művelt jogösszehasonlításon és az államelméleten túl az életmű nyomtatásban megjelent része¹ világosan mutat néhány területet, amelyeket a mai napig sem derített föl maradéktalanul a hazai kutatás

¹ Áttekintéseit ld. a tiszteletére megjelent kötetekben: H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum. Studia Z. Péteri dedicata*. Budapest, Szent István Társulat, 2005.;

– jóllehet diplomamunkák sora jelzi, hogy az első lépést több tanítvány is megtette. Ilyen Gustav Radbruch jogelméleti munkássága, akinek relativista értékközpontú jogfilozófiája pályája során végig érdeklődésének középpontjában állt.² Kisebb súllyal ugyan, de említést érdemel a politikai eszmetörténetből a koraujkori utópia műfaja, amellyel mindig szívesen foglalkozott előadásain.³

Péteri Zoltán, a tanár hagyatéka kevésbé kézzelfogható, nehezebben hivatkozható, viszont tanítványaiban valamiképp mégis élő. Nem akadály az utánozhatatlansága, mert nem lehet és talán nem is szabad ma ugyanúgy megtartani egy órát, ahogy ő akkor tartotta. De van, amit meg kell őriznünk és továbbadnunk belőle, abból, ahogy meghallgatott és válaszolt, ahogy végigolvasta és – ha kellett – aláhúzta a mondatainkat. A figyelmet, amit kaptunk tőle. Többet nem kell, de kevesebbet nem szabad.

FEKETE Balázs – KOLTAY András (szerk.): *Jogösszehasonlítás. Történeti, rendszertani és módszertani problémák*. Budapest, PPKE JÁK, 2010.

² A maga által legsikerültebbnek tekintett tanulmány: Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése. In SZABÓ Imre (szerk.): *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 349–400.

³ Írásban ebből kevés jelent meg, kivétel az Utópia-előszó. in MORUS Tamás: *Utópia*. Budapest, Szent István Társulat, 2002. 5–15., valamint egy tankönyvfejezet: *Reneszánsz utópiák*. In: TAKÁCS Péter (szerk.): *Államelmélet I*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 136–143.

GUSTAV RADBRUCH LEVELE PÉTERI ZOLTÁNNAK

FEKETE Balázs
egyetemi tanár (ELTE ÁJK)

(Néhány éve rendeztettem Péteri tanár úr különféle dossziéit Jogtudományi Intézetbeli szobájában, és akkor akadt a kezembe egy megsárgult, itt-ott meggyűrődött, nem mindenhol tisztán olvasható gépelt levél német nyelven. A levél fordítását itt közlöm először.)

Tisztelt Péteri Zoltán Úr!
Kedves fiatal kollégám!

Nagy örömmel vettem kézbe a munkásságommal foglalkozó tanulmányát! Nemrég azt is megtudtam, hogy ez a szöveg immár egy gyűjteményes kötetben is megjelent, mely a nyugati – az Önök szóhasználatában: polgári – jogelmélet 20. századi tablóját tárja az érdeklődő magyar olvasóközönség elé. Megtisztelőnek érzem, hogy életművemet a modern nyugati jogelmélet részének tekintik és a neokantianizmus tanaiból inspirálódó szerzőként olyan irányzatokkal kerülhetek egy kötetbe, mint például a szociológiai jogelmélet, a történeti jogtudomány, vagy akár az egzisztencializmus. Különösen megragad, hogy tudomásom szerint az Ön tanulmánya az első olyan magyar nyelvű munka, mely a jogfilozófiával foglalkozik, így műveimet az Ön „tolmácsolásában” ismerhetik meg a magyar jogászok.

Az afölött érzett örömömnél, hogy műveimet Ön a magyar olvasók elé tárta – és így azok egy olyan jogi kultúrában is rezonálhatnak, mely nyelvi, kulturális, és történeti okokból a modern korban mindig is közel állt a német jogi kultúrához, és szerintem ezen az sem változtat, hogy a második világháború után a történelmi helyzet miatt keleti irányba kellett figyelmét irányítania – még nagyobb elégedettséggel tölt el tanulmányának értő megközelítése és magas szintű elemzése. Ön valóban érti jogfilozófiám alap gondolatait és azok érzékeny és alapos feldolgozása azt sejteti számomra, hogy gondolkodása számos ponton is közel áll az enyémhez. Meg merem kockáztatni, tudományos szempontból rokonlelkek lehetünk. Nehezen tudom elképzelni, hogy valaki, aki alapvetően szemben áll mindazzal, amit gondolok, ilyen egyszerűen lényeglátó és kifinomult, a gondolataimat precízén visszaadó elemzést tudjon írni jogelmületemről.

Természetesen nem kerulte el figyelmemet, hogy Ön több ponton is kritikus. Bevallom, ennek kifejezetten örülök, hiszen meggyőződéses relativista gondolkodóként nem vindikálnám magamnak azt a jogot, hogy műveimet hibátlannak és emiatt támadhatatlannak gondoljam. A kritika nélkülözhetetlen, mivel segít tovább gondolnunk

álláspontunkat és így még meggyőzőbbé tehetjük azt. Szociáldemokrata meggyőződésemtől nem áll távol a marxi világnézet, egykoron igazságügyi miniszterként magam is igyekeztem a német jogrendszerben olyan reformokat elindítani, melyek a törvények erejével egy igazságosabb társadalom megszületését is elősegítik, de, sajnos, a történelmi helyzet és a weimari köztársaság működtetésének kihívásai miatt túlzottan is mindennapi politika kihívásai kötötték le figyelmem. Azonban, a jog filozófiai kérdéseivel foglalkozó jogásként mégsem tudom elfogadni az Önök értelmezését a marxi elméletről, mely azt az egyedülként elfogadható és önmagában is megálló világertelmezésként mutatja be. Mint tudja, relativista vagyok, és azt gondolom, hogy a különféle értékrendek képesek lehetnek egymás mellett és együtt létezni. Fontosak a marxi kategóriák, de számomra ugyanolyan fontos a keresztény hit is. Ezért nem tudok egyetérteni a marxizmusnak azzal a kizárólagosságával, amit az Önök országában – talán nem függetlenül a szovjet felszabadítástól és a kommunista pártok hatalomra jutásától – a tudományos életben egyöntetűen elfogadnak.

Írását olvasva felmerült bennem egy kérdés, amiről örülnék, ha egyszer beszélgethetnénk. Vajon hol a tudomány határa? A tanulmányát olvasva az a benyomásom, hogy Ön szerint – összhangban a marxi gondolat Önök által vallott értelmezésével – lényegében minden tudomány, és ez a marxista-leninista tudomány, bármilyen kérdés kimerítő megválaszolására képes. E ponton finom kételyek merülnek fel bennem, hogy vajon ez az álláspont tartható-e. Az élettapasztalatom az sugallja, hogy bármennyire is csábító, ez nem ilyen egyszerű, mindig lehet olyan helyzet, ahol a dogmatikus rendszerek cserbenhagynak minket, nem képesek valódi válaszokat adni. Úgy vélem, hogy egy bizonyos ponton túl elnémul a filozófia – legyen az bármilyen indíttatású – és csak és kizárólag az ember marad. Az ember, aki – meghallgatva hite és meggyőződése sugalmazásait – dönt. Azt is gondolom, nem ruházhatjuk át a tudományra, hogy döntéseket hozzon helyettünk, bármennyire is csábítóan tűnik egy olyan filozófiai rendszer, mely képesnek tűnik minden kérdésre a saját rendszerében megfelelő választ adni. És, én úgy látom, Ön is döntött. Döntött, amikor elkezdte ezt a tanulmány megírni, annak ellenére, hogy az én relativista előfeltevésem nyilvánvalóan nem kompatibilisek az Önök akadémiai világában jelenleg elvárt és kizárólagos – véleményem szerint túlzottan monolitikus – filozófiai meggyőződéssel. Továbbá, akkor is döntött, amikor a fenti nyilvánvaló ellentét ellenére is vállalta e magas színvonalú tanulmány publikálását, mely ugyan a marxista-leninista világnézet jegyében kritikám velem, de mégsem utasítja el *ab ovo* a jogról és a joghoz kapcsolódó értékekről vallott gondolataimat.

Mindemellett, tanulmányát lapozgatva az a benyomásom, hogy annak van egy másik, a munkáim elemzésén és kritikáján túli rétege is. Ez a réteg áttetszőbb, finomabb, de mégis határozottan érzékelhető. Látva a Német Demokratikus Köztársaság születését a szovjet fegyverek árnyékában azt gondolom, hogy egy minőségileg is új állam- és politikai fejlődés kezdődött meg Németország keleti részén. Összhangban a marxista-leninista államelmélettel, ez a felfogás nyilvánvalóan szemben áll mindazzal, amit ők burzsoá jognak és államiságnak neveznek. Nem kételkedem abban, hogy 1949-et követően hasonló folyamatok indultak el Magyarországon is, sarkosan szembehelyezkednek mindazzal a joggal és politikával, mely a korábbi időszakot jellemezte. Azt figyeltem meg, hogy az ön írásának szóhasználata, minden kritikai nézőpont ellenére is megőrzi a nyugati jog- és államelmélet alapvető terminológiai örökségét – például

igazságosság, egyenlőség, jogbiztonság, emberi jogok, vagy demokrácia – és így folyamatosságot teremt a nyugati jogi gondolkodással az e szempontból nyilvánvalóan kedvezőtlen szellemi és intellektuális klíma ellenére is. Ön tehát ismét döntött.

Mint láthatja, tanulmányát nagyra értékelem, és különösen nagyra értékelem az embert, aki fáradságot nem sajnálva megírta azt a hatvanas évek népi demokratikus Magyarországon. Biztos vagyok abban, a kötet szerkesztőjének és lektorainak lehettek megjegyzései, és azt is el tudom képzelni, hogy markánsabb marxista-leninista kritikát várhattak el, nem találva kellően átütőnek a szöveget a két világrendszer közötti szellemi küzdelem szempontjából. Ön azonban a korrektséget választotta, minden külső szorítás ellenére, és ezzel jogászgenerációk számára megalapozhatja a rólam és gondolataimról kialakult képet. Ezt csak megköszönni tudom!

Nem szeretném sokáig feltartani, remélem lesz egyszer alkalmunk személyesen is találkozni és megvitatni mindazt, amit a fentiekben csak igen vázlatosan tudtam érinteni! Örömmel hallgatnám meg a véleményt mindezekről!

Zárásként megengedné, hogy kérjek egy szívességet? Kérem, adja át üdvözetemet Peschka Vilmosnak – ha jól tudom, Önök jó barátok – nemrég olvastam Thomas Mann portréját a *[olvashatatlan szöveg]* legutóbbi számában és igen szimpatikusnak találtam. Előre is nagyon köszönöm!

Heidelberg, *[a dátum a tinta elmosódása és a papír meggyűrődése miatt nem olvasható]*

Gustav Radbruch

